

УДК 378.016:78

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2020-90-12>

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В КЛАСІ ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ

Белінська Тетяна Володимирівна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

belinska_tet@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2000-9515

Маніта Лариса Миколаївна,
провідний концертмейстер кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

sea-gull1005@ukr.net
orcid.org/0000-0001-9609-5160

У статті сконцентрована увага на основних завданнях диригентської підготовки, які спрямовані на формування образного мислення та розвиток музичних здібностей студентів, навчання методів освоєння вокально-хорового твору і пошуку диригентського жесту, удосконалення різних видів діяльності диригента, навчання професійного вміння управління хором колективом.

Метою доповіді є розкриття методів і прийомів роботи над технікою диригування з майбутніми вчителями музичного мистецтва в класі «Хорове диригування». Мета такої дисципліни – формування у студентів системи основних знань, умінь і навичок керування хором співом дітей і дорослих, підготовка до практичної роботи з хором колективом. Важливими етапами роботи над диригентською технікою слід вважати підготовчий і початковий періоди, адже саме на них закладаються і формуються всі основні практичні вміння і навички в техніці диригування.

Методи. Розглянуті основні методи і прийоми роботи над технікою диригування на підготовчому та початковому етапах роботи. Обґрунтовано ефективність використання комплексу методів (наочний, словесно-пояснювальний, емоційний) для освоєння студентами елементів диригентської техніки починаючи з першого етапу постановки апарату.

Результати та висновки. У результаті проведеного аналізу виокремлена специфіка диригентсько-хорової підготовки з позиції становлення майбутнього фахівця у практичній діяльності та розглянуто основні завдання дисципліни, які спрямовані на формування образного мислення та розвиток музичних здібностей студентів, навчання методів освоєння вокально-хорового твору і пошуку диригентського жесту, удосконалення різних видів діяльності диригента, у тому числі навчання професійних навичок управління хором колективом. Саме методичні основи диригентсько-хорової підготовки у класі хорового диригування мають неабияке значення у професійному становленні майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Ключові слова: *техніка диригування, диригентсько-хорова підготовка, диригентський апарат, підготовчий та початковий етапи роботи, методи і прийоми навчання техніки диригування, аутфакт як елемент техніки диригування.*

METHODICAL FUNDAMENTALS OF CONDUCTING AND CHORAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MUSIC ART IN THE CLASS OF CHORAL CONDUCTING

Belinska Tetiana Volodymyrivna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Vocal and Choral Training,
Theories and Methods of Music Education

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

belinska_tet@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2000-9515

Manita Larysa Mykolayivna,
 Leading Accompanist of the Department of Vocal and Choral Training,
 Theories and Methods of Music Education
 Vinnytsia Myhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
 sea-gull1005@ukr.net
 orcid.org/0000-0001-9609-5160

The content of the article focuses on the main tasks of conductor training, which are aimed at forming figurative thinking and developing musical abilities of students, teaching methods of mastering vocal and choral work and finding a conductor's gesture, improving various activities of the conductor, teaching professional choral management skills.

The purpose of the report is to reveal the methods and techniques of working on the technique of conducting with future teachers of music in the class "Choral Conducting". The purpose of this discipline – the formation of students' system of basic knowledge, skills and abilities to manage choral singing of children and adults, preparation for practical work with the choir. The preparatory and initial period should be considered as important stages of work on conducting technique, after all on them all basic practical abilities and skills in conducting technique are put and formed.

Methods. The main methods and techniques of work on conducting technique at the preparatory and initial stages of work are considered. The efficiency of using a set of methods (visual, verbal-explanatory, emotional) for students to master the elements of conducting technique, starting from the first stage of the apparatus.

Results and conclusions. As a result of the analysis, the specifics of conducting and choral training are singled out from the standpoint of becoming a future specialist in practice and the main tasks of the discipline are considered, which are aimed at forming figurative thinking and development of students' musical abilities, activities of the conductor, including training in professional skills of choral management. It is the methodological foundations of conducting and choral training in the class of choral conducting that are of great importance in the professional development of the future teacher of music art.

Key words: *technique of conducting, conducting-choral training, conductor's apparatus, preparatory and initial stages of work, methods and methods of teaching the technique of conducting, auftact as an element of conducting technique.*

Вступ

Сучасна система освіти, перебуваючи в стані реформування, не знижує вимог до якості підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва. Провідне місце посідає диригентсько-хорова підготовка як необхідний складник підготовки учителя-хормейстера, керівника класного і шкільного хору. Здійснюється вона насамперед у класі хорового диригування.

Важливим і необхідним елементом диригентсько-хорової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва є освоєння техніки диригування. У разі обліку нових стандартів не можна забувати і про консервативні підходи у навчанні, які є необхідним фундаментом для самовизначення педагога музиканта. Йдеться про комплекс традиційних методів і прийомів, що застосовуються в класі диригування.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Процеси модернізації освіти, зокрема музичної, завжди були предметом дослідження багатьох науковців, таких як: В. Андреев, О. Красовська, Л. Масол, О. Михайличенко, О. Олексюк, Н. Опанасенко, Г. Падалка, Т. Турчин, О. Ростовський, В. Черкасов, О. Щолокова та ін.

Проблемою диригентсько-хорової підготовки студентів мистецьких спеціальностей займаються: С. Горбенко, П. Ковалик, А. Козир, Л. Костенко, А. Кречківський, Л. Сверлюк, С. Світайло, Л. Шумська та ін.

Виникає необхідність подолання суперечності між накопиченим у вітчизняній думці цінним педагогічним досвідом щодо організації диригентсько-хорової освіти у вишах України й недостатнім творчим опрацюванням його в сучасних умовах. З огляду на це **метою** пропонованої статті є аналіз та розгляд основних методів і прийомів роботи над технікою диригування на підготовчому етапі роботи та показ можливостей використання тих чи інших методів на початковому етапі навчання диригування.

Курс диригування складається з цілої низки різноманітних моментів. Погоджуємось з думкою Л. Шумської, яка наголошує, що в умовах вищої школи засвоєння предмета «Хорове диригування» повинне здійснюватися на науковій основі, сприяти розвитку професійного хорового мислення, диригентського самоаналізу шляхом вивчення теорії техніки диригування, практичного «присвоєння» цих знань та подальшого уміння самостійно і творчо їх застосовувати (Шумська, 2017: 5).

2. Методологія та методи

Техніка диригування входить у технологічну підготовку майбутнього вчителя музичного мистецтва як важливий засіб керування хоровим виконавством і включає в себе: основні принципи постановки диригентського апарату, вміння передачі метроритмічної організації музики, темпу, динаміки, звуковедення і характеру звуковидобування, виконання афтактів та ін. Завдання диригента завдяки своїй волі, темпераменту і професійній техніці підпорядкувати виконавський колектив для реалізації художнього задуму.

На думку Л. Безбородової, до освоєння техніки диригування висуваються два завдання: оволодіння диригентськими прийомами і відбір жестів для втілення музичного образу (Безбородова, 1990: 36). Це лише підтверджує відому тезу, що техніка диригування, як одна з найважливіших форм прояву виконавського процесу, не може існувати і тим більше вивчатися сама по собі; вона є лише засобом розкриття конкретного музичного змісту, засобом впливу на виконавців (Мусин, 1987: 16).

3. Результати та дискусії

Диригування вимагає відомих природних даних, такими є: фізична рухливість, спритність, наявність хорошого кістково-м'язового апарату, здатність до швидкої реакції, відмінний слух, музична інтуїція, емоційність, почуття ритму, природні вольові дані, темперамент, хороші організаторські здібності. Не може стати диригентом людина інертна, безвольна, з відсутністю яскравого темпераменту і міцної волі.

Умовно роботу над технікою диригування можна розділити на етапи: підготовчий, початковий (1 курс), основний (2–3 курси) і завершальний (4 курс).

Підготовчий етап спрямований насамперед на підготовку диригентського апарату (складниками якого є: руки, корпус, ноги, голова, обличчя), до оволодіння диригентською технікою, знайомство з диригентським апаратом і його можливостями у відображенні виконавського образу твору, з диригентським жестом і його властивостями, з принципами диригентських рухів.

На початковому етапі програмою дисципліни «Хорове диригування» передбачено освоєння прийомів диригування в різних розмірах: вступ та зняття звуку на різні долі такту, способи передачі ритмічних малюнків, звуковедення, показ фермат і ін.

На основному етапі навчання техніки диригування акцент у програмі робиться на вдосконалення вмінь і навичок, отриманих на початковому етапі, а також освоєння більш складних у технічному плані прийомів

управління хоровим звучанням. Наприклад, диригування в більш складних темпових, ритмічних та динамічних умовах, дроблення і укрупнення часток диригентської схеми, диригування в дуже повільних і дуже швидких темпах та ін.

Завершальний етап освоєння техніки диригування спрямований на вирішення виконавських завдань з використанням різних прийомів диригування в оперних сценах, творах великої форми, в тому числі розвитку умінь охоплення великих творів, яскравого і виразного показу музичного розвитку в них.

Таким чином, найбільш важливими етапами роботи над диригентською технікою слід вважати підготовчий і початковий. Саме на них закладаються і формуються всі основні практичні вміння і навички в техніці диригування.

Розглянемо основні *методи і прийоми роботи над технікою диригування* на підготовчому та початковому етапах роботи.

Позаяк диригентські рухи в повсякденному житті практично не зустрічаються, потрібна низка рухових і слухомоторних вправ підготовчого характеру.

Починати роботу над технікою диригування слід з вправ на різні частини диригентського апарату. Руки, як головна і найбільш важлива частина диригентського апарату, потребують особливої уваги та низки спеціальних вправ. Основна проблема на початковому етапі – «скутість» рук і плечового пояса. Тому починати роботу потрібно з перевірки та звільнення, якщо потрібно, в цій частині диригентського апарату. До таких вправ ми відносимо: розслаблення окремих частин руки (кисті, передпліччя, плеча) з положення витягнутої, піднятої руки; кругові обертання пензлем, передпліччям, «млин» всією рукою вперед, назад, двома разом. Корисні паралельно з розслаблюючими вправами вправи на координацію рухів: «млин» двома руками в різні боки, що сходяться і розходяться, кругові рухи кистю, передпліччям, «малювання» пензлем різноманітних геометричних фігур (дуга, коло, трикутник, квадрат). При цьому слід особливо звертати увагу на правильну постановку кисті – долонею вниз, із закругленими, вільно розведеними пальцями. Всі рухи повинні бути природними і пластичними. Допоможе, на наш погляд, показ і порівняння рухів з музично виконавської діяльності та життєвих асоціацій. Наприклад, постановка руки для взяття звуку на фортепіано, «малювання» уявним пензликом на стіні, «кидання дитячого м'яча об підлогу, стіну, «прощальне махання хустинкою» і тому подібне.

Указаний комплекс спрямований на розвиток не тільки м'язової, а й емоційної розкнутості студента. Так, головним завданням виконання рухових вправ є пошук найбільш природного, зручного і правильного положення корпусу, голови, рук і ніг для вироблення відповідної постави і диригентської позиції. Диригентський показ і словесні пояснення педагога сприяють розвитку у студентів правильних відчуттів, що полегшує подальше освоєння не тільки елементів жесту, але і компонентів музичної мови (штрихи, динаміка, ритм та ін.). Емоційно смислове занурення в контекст твору спрямоване на розширення освітнього поля студента, зміцнення його професійного статусу як музиканта, а грамотне використання диригентського жесту служить запорукою успішної роботи вчителя-хормейстера з дитячим хором, допомагає освоювати в майбутньому складні твори і досягати високого виконавського рівня.

Підготовчий етап за часом нетривалий, вправи займають 10–15 хвилин кожного заняття і проводяться невеликими групами (3–6 студентів).

Уже через кілька занять можна перейти до вправ, які в майбутньому стануть основою для оволодіння технікою диригування. До таких вправ можна віднести:

- кругові рухи руки з віддачею (гра в скакалку): рука під час руху вгору уповільнює рух і прискорює його під час руху від верхньої точки до нижньої, ніби вдарити по уявній площині;

- відскочити від різних площин (столу, долоні іншої руки, уявній площині) вгору, в сторону в різних точках і на різних рівнях.

Такі вправи слід урізноманітнити за рахунок постановки проблемних завдань: «прошагати» рукою різні марші – військовий, спортивний, дитячий; залучення асоціативних зв'язків («стрибки» рукою з розбігу і з місця, підскок – вдих, падіння руки – видих і ін.).

На початкових групових заняттях велика частина часу відводиться освоєнню диригентської сітки тактування. Робота ця копітка, вимагає систематичності і послідовності, важливо дотримуватися графічної ясності малюнка диригентської сітки та передачі метричної пульсації.

Одним з важливих елементів техніки диригування є афтакт. Під афтактом у диригуванні розуміється замах, попередній замах, жест-імпульс, специфічний диригентський жест, що передує та організує виконання відносно характеру, темпу, ритму, динаміки, штриха, початку, закінчення, фермат; у співі також – показ вдиху перед атакою звуку (Шумська, 2017: 35).

Афтакти – це найважливіша складова частина диригентської техніки (Соколов, 1983: 12). Починати роботу над ним слід з пояснення ролі і значення афтакту, його показу в цілому і окремих елементів. З початку відпрацьовується афтакт вступу, окремі його елементи. Подальша робота над афтактом полягає у відпрацюванні навички показу дихання на початок різних долей у різних сітках тактування.

Робота над афтактом неможлива у разі скутості рук, тому починати її слід тільки за повної їх свободи від м'язового затиснення. При цьому необхідно знайти жест, який був би одночасно досить імпульсивним, але не хаотичним. Тому на такому етапі роботи можна вдатися до асоціацій типу: «уколотися голкою», «доторкнутися до гарячого», «тягнути звук, а не кидати його», «доторкнутися до звуку і вести його» та тому подібне.

Після роботи над афтактом вступу освоюються інші види: афтакт зняття, неповний афтакт. Починати роботу над афтактом зняття слід зі зняття довгих не ферматних звуків. У цьому разі рука диригента після імпульсу рухається в напрямку подальшої долі, де і знімає звук. Наступний етап роботи над жестом зняття – це зняття прийомом розподілу долі та прихованого розподілу залежно від характеру, темпу і ритму музики. І, нарешті, у роботі над цим жестом відпрацьовується афтакт зняття фермат (серединних і заключних). У диригуванні є єдине правило стосовно виконання фермат на звуках та паузах: вони не тактуються.

Для відпрацювання показу різних видів афтактів можна запропонувати такі прийоми:

- рахунок вголос або відстукування рукою внутрідолевого пульсу;

- акцентування рахунком або відстукуванням руки долей, що грають роль звукового афтакту;

- вголос (потім подумки) проголошення окремих складів для знаходження точного часу для афтакту.

Звичайно, на першому етапі відбувається лише початкове засвоєння всіх навичок з показу різних видів афтактів. Їх закріплення і вдосконалення відбудеться пізніше на різноманітних хоровах творів в основному етапі роботи в класі хорового диригування.

Техніка диригування – важливий і необхідний елемент диригентської підготовки. Однак, як випливає із завдань диригентської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва (навчання професійного вміння управління хором у класній та позакласній роботі), головне призначення диригентського жесту вчителя – спілкування з вико-

навцями, вплив на них у процесі виконання музики.

У практиці навчання хорового диригування переважають репродуктивні: наочно-слухові і пояснювально-ілюстративні методи. Звичайно, обійтися без них неможливо, але обмежуватися тільки ними не можна. І. Мусін вважає, що навчання диригування має бути спрямоване не на заучування рухів, а на розвиток самих здібностей, що лежать в основі мануальних засобів диригування. Він пропонує шлях довший і важкий, але більш цінний для виховання диригента. У цьому разі методика навчання повинна бути спрямована перш за все на розвиток здібностей і якостей, необхідних для того, щоб виразні прийоми диригування відображали спонування диригента, його виконавські наміри, а отже, могли впливати на виконавців (Птица, 1970: 23).

Для розвитку у людини будь-яких здібностей потрібно мати чітке уявлення про те, що саме необхідно розвивати і з якою метою. На нашу думку, серед завдань диригентсько-хорової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва слід виділити формування образного мислення і розвиток музичних здібностей, це дозволить повною мірою освоїти вміння управління хором.

Виховання, освіта і навчання в роботі педагога становлять єдине ціле. Метод індивідуальних занять у класі диригування сприяє більш тісному спілкуванню викладача зі студентом, це дає можливість впливати на учня і направляти всю його роботу за певним руслом. Тож викладач з диригування зобов'язаний цікавитися життям студента як навчальним, так і суспільним. Педагогу рекомендується добре пізнати студента: його характер, музичні дані, загальну ерудицію, позитивні якості та недоліки, середовище, в якому він «обертається», його життя, його інтереси, погляди – це допоможе визначити правильні методи керівництва його роботою. Також викладач повинен бути обізнаний про успіхи студента з усіх інших дисциплін (теоретичних і загальноосвітніх) і участь його в суспільному житті університету (концерти, капусники і т.п.). Педагогу за фахом важливо вміти довести учням необхідність працювати з усіх дисциплін навчального плану, адже диригент-хоровик працює з масами і повинен бути всебічно розвиненим і освіченим. Дуже важливо вміти знайти належний підхід до того чи іншого учня, доцільні методи роботи з ним, тоді швидше можна досягти позитивних результатів, позаяк багато в роботі залежить від індивідуальних якостей студента.

Велике значення у процесі виховання музиканта мають навички його самостійних занять. Якщо студент не навчиться сам добре і плідно займатися, то в його роботі не буде достатніх успіхів. Необхідно розвивати у студента любов до праці, наполегливість, волю, виховувати в нього вдумливість, зосередженість, навички самостійного мислення. Педагог зобов'язаний навчити учня працювати над музичним твором свідомо, щоб вивчення творів не перетворювалося на механічне «довбання». Студент повинен розуміти власні недоліки, помилки, завдання, які стоять перед ним.

Для підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва до практичної роботи з хором важливий постійний зв'язок занять у класі хорового диригування з роботою в хоровому класі. Необхідно на всіх етапах диригентської підготовки включати в заняття освоєння прийомів роботи з хором. Наприклад, прийом «програмованих помилок», що полягає у невиконанні концертмейстером або педагогом необхідних вказівок у хорових партитурах у разі їх виконання і диригування студентом. Це сприяє розвитку слухової реакції, набуття вмінь і прийомів репетиційної роботи з хором. У підготовці вчителя музичного мистецтва-хормейстера необхідно формувати вміння представляти звучання хорової партії і хору загалом. З цією метою багато уваги в класі хорового диригування приділяється роботі з партитурою. У цьому виді роботи використовується безліч прийомів, спрямованих на розвиток слуху і слухову увагу, самоконтроль, музичне мислення та ін. Наприклад, одночасне виконання мелодії на інструменті, її спів і тактування. Цим завданням відповідає розроблений Є. Красотіною метод уявного проспівування хорових партій і включення співу в голос за знаком викладача.

Корисним прийомом є прослуховування та аналіз хорового звучання в запису. Для розширення загального і музичного кругозору можна використовувати знайомство з відповідними музиці творами літератури та образотворчого мистецтва. Такі прийоми створюють умови для виникнення у студентів узагальнених музичних образів і творчого підходу до виконання.

Для розвитку самостійності майбутнього вчителя музичного мистецтва можливе використання моделювання репетиційного процесу, створення і вирішення педагогічних ситуацій, що виникають у практичній вокально-хоровій роботі. У музичній педагогіці для розвитку творчої художньо-практичної діяльності використовуються методи розчленованого аналізу і метод порівняль-

них характеристик. Ці методи спрямовані на виявлення взаємозв'язку і взаємовпливу музики і тексту в хоровому творі і особливостей ритму, інтонацій та інших виражальних засобів музики.

Висновки

Таким чином, для розвитку ініціативи студентів, самостійності у вирішенні навчальних завдань, прагнення до творчості, в методах його підготовки необхідно ширше використовувати проблемне навчання, творчі прийоми. Завдання досить важке, адже пов'язано перш за все з недостатньою кількістю годин на такий вид підготовки вчителя музичного мистецтва, але здійсненне, якщо використовувати активні методи, в тому числі і в інших дисциплінах (хоровий клас, хорознавство і хорове аранжування, постановка голосу, основний музичний інструмент, теорія і методика музичної освіти та ін.).

Незважаючи на те, що процес диригування і практична робота з хором являють творчий процес і в ньому закладена проблемна ситуація, його освоєння не можливе методами теоретичного вивчення і практичного закріплення зразків. Необхідні такі методи і прийоми підготовки, у разі яких у майбутнього вчителя музичного мистецтва розвивалися б здатності до творчого вирішення музично-виконавських завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безбородова Л.А. Дирижирование : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1990. 159 с.
2. Бурбан М.І. Українські хори та диригенти. Дрогобич : Посвіт, 2007. 672 с.
3. Костенко Л.В., Шумська Л.Ю. Методика викладання хорового диригування : навчальний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ, 2012. 98 с.
4. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник / О.В. Малихін та ін. Київ : КНТ, 2014. 262 с.
5. Мусин И.А. О воспитании дирижера : очерки. Ленинград : Музыка, 1987. 247 с.
6. Птица К.Б. Мастера хорового искусства в Московской консерватории. Москва : Музыка, 1970. 191 с.

7. Ростовський О.Я. Музична педагогіка. Навчальні програми, методичні рекомендації та матеріали : навчальний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. 191 с.

8. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навчальний посібник, Тернопіль : Навчальна книга, Богдан, 2005. 360 с.

9. Соколов В.Г. Работа с хором : учебное пособие. Москва : Музыка, 1983. 191 с.

10. Черкасов В. Теорія і методика музичної освіти : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 24 с.

11. Шумська Л.Ю. Хорове диригування : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 105 с.

REFERENCES

1. Bezborodova, L.A. (1990). *Dirizhирование [Conducting]*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
2. Burban, M.I. (2007). *Ukrainski khory ta dyryhenty [Ukrainian choirs and conductors]*. Drogobich: Posvit [in Ukrainian].
3. Kostenko, L.V., & Shumska, L.Yu. (2012). *Metodyka vykladannia khorovoho dyryhuvannia [Methods of teaching choral conducting]*. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU [in Ukrainian].
4. Malykhin, O.V., Pavlenko, I.H., Lavrentieva, O.O., & Matukova H.I. (2014). *Metodyka vykladannia u vyshchii shkoli [Methods of teaching in high school]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
5. Musyn, Y.A. (1987). *O vospytanyy dyryzhera : ocherky [On the education of the conductor: essays]*. Leningrad: Muzyka [in Russian].
6. Pitysa, K.B. (1970). *Mastery khorovoho yskusstva v Moskovskoi konservatoryi [Choral masters at the Moscow Conservatory]*. Moscow: Muzuka [in Russian].
7. Rostovskyi, O.Ya. (2008). *Muzychna pedahohika. Navchalni prohramy, metodychni rekomendatsii ta materialy [Music pedagogy. Educational programmes, methodical recommendations and materials]*. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU [in Ukrainian].
8. Rudnytska, O.P. (2005). *Pedahohika: zahalna ta mystetska [Pedagogy: general and artistic]*. Ternopil : Navchalna knyha [in Ukrainian].
9. Sokolov, V.H. (1983). *Rabota s khorom [Choir work]*. Moscow : Muzyka [in Russian].
10. Cherkasov, V. (2016). *Teoriia i metodyka muzychnoi osvity [Theory and methods of music education]*. Kyiv: VTs "Akademiiia" [in Ukrainian].
11. Shumska, L.Yu. (2017). *Khorove dyryhuvannia [Choral conducting]*. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.08.2020.
The article was received 5 August 2020.